

ben a meglévő tulajdoni, birtok- és üzemi struktúrából kiindulva megkíséreljük számba venni azokat a hatásokat, amelyeket ez az új támogatási rendszer a magyar mezőgazdaság szereplői körében várhatóan indukálhat, másrészt az üzemszabályozás jogintézményének bevezetésére vonatkozó javaslatunk megtételével felvázoljuk azokat a lehetőségeket, amelyekkel a ma még meglévő csapdahelyzetek nagymértékben mérsékelhetőkké válnak.

A birtok- és üzemi struktúra

A magyar mezőgazdaság egyik kulcskérdése, de úgy is mondhatjuk, alapproblémája a birtokszerkezet. A földbirtok – amely állhat kizárólagosan a gazdálkodó saját tulajdonában lévő földből, saját tulajdonú és bérelt földből, vagy akár tisztán bérleményből – nagysága döntő mértékben befolyásolja a mezőgazdasági termelő megélhetési, jövedelemszerzési lehetőségeit. Ezzel összefüggésben az agrártámogatásokhoz való hozzájutásban is szignifikáns összefüggés tapasztalható a birtokméret, illetve a fajlagos – az egy hektár mezőgazdasági területre jutó – támogatási összeg között. Az *Agrárgazdasági Kutató Intézet (AKI) tesztüzemi adatbázisa* szerint – amely 2005. évben 1546 egyéni és 394 társas gazdaság adatait tartalmazza – az 1 ha mezőgazdasági területre jutó összes támogatás az egyéni gazdaságok esetében 47,31 ezer, míg a társas gazdaságoknál 68,94 ezer Ft volt. A 2006. évi adatok az előbbieket sorrendjében – 1558 egyéni és 393 társas gazdaság esetében – 50,07 ezer Ft/ha és 70,98 ezer Ft/ha (*Keszthelyi, 2006, 2007*). (A tesztüzemi adatok a KSH gazdaságszerkezeti összeírási adatainak megfelelően súlyozottak.) A támogatásokban, a két szektor közötti eltérő helyzeten, Magyarország EU-csatlakozása sem hozott érdemi változást. (A társas gazdaságok ugyanis az uniós csatlakozást megelőzően is több támogatáshoz ju-

tottak, mint az egyéni gazdaságok.) Mindez részben magyarázható a mezőgazdaság vállalati rendszerének és birtokstruktúrájának nagyon lassan végbemenő kismértékű korszerűsödésével. Az eltérő mértékű támogatottság további, nem kis mértékben az előbbiekkal összefüggő oka, hogy az egyéni gazdaságok adminisztrációs és egyéb nehézségek miatt kevésbé bátrak a pályázatok benyújtásánál, félnek a hitelektől, illetve az azokhoz kötött pályázatoktól, valamint rontja a pályázati pozíciójukat az adózás elkerülése céljából végzett „vállalat-feldarabolás”. (Egy fizikai és gazdasági értelemben egybe tartozó gazdaság igen gyakran több családtag nevén fut.) Az egyéni gazdaságok hátrányos helyzetének további okai között említhető, hogy a társas gazdaságokéhoz viszonyítottan alacsonyabb az állattenyésztés aránya, holott ez utóbbi főágazat támogatási normái a növénytermeléshez viszonyítottan magasabbak. Továbbá a társas gazdaságok még a múlt örökségeként, az uniós csatlakozás előtti időből származó – az egyéni gazdaságokhoz mérten nagyobb mennyiségű – támogatott hitelállománnyal rendelkeznek, és ezek szintén megjelennek a fajlagos támogatási mutatóban. A nagyobb gazdaságoknak egyben kedvezőbb a pozíciójuk a környezetvédelmi célzatú támogatások elnyerése tekintetében is.

A *Központi Statisztikai Hivatal (KSH)* által végzett 2005. évi mezőgazdasági gazdaszerkezeti összeírás szerint Magyarországon 7900 mezőgazdasági tevékenységet végző gazdasági szervezet és közel 707 ezer „egyéni gazdaság” működött. A 2003. évi gazdaságszerkezeti összeírás óta a gazdasági szervezetek száma alig változott, miközben az egyéni gazdaságok száma 8%-kal csökkent. Ez utóbbi helyzet, ha csak egy kismértékű, de a birtokméretet illetően mégis némileg biztatónak nevezhető koncentrációs folyamatra utal (*KSH, 2004, 2006*).

A ténylegesen is árutermelést végző egyéni és társas gazdaságok együttes száma, amelyek regisztráltak, hozzávetőlegesen 210 ezer.

Az *egyéni gazdaságok* száma az elmúlt három évtized alatt folyamatosan csökkent, ami 1991 és 2000 között elsősorban a háztáji és illetményföld-használat megszűnésére vezethető vissza. Az ezredfordulót követő évek mintegy 26%-os *gazdaságszám-csökkenéséért alapvetően a tőke, a megfelelő szaktudás hiánya és az előnytelen gazdaságstruktúra okolható.* Az utóbbi években a 2000 és 2003 között tapasztalt tendencia – bár mérséklődő ütemben – folytatódott: kevesebb az állattartók száma és kisebb az állomány, még mindig sok háztartás hagyja abba, vagy csökkent a mezőgazdasági tevékenységet. A földhasználat koncentrációja az elmúlt két évben lassult, kevesebb gazdaság átlagosan alig valamivel nagyobb területet művelt, miközben mérsékelten növekvő számban jelentek meg az 50 hektárnál nagyobb területet használó gazdaságok.

A hazai mezőgazdaság gazdálkodói körét, valamint kisebb mértékben a földtulajdont és a földhasználatot érintő koncentrációs folyamat szervesen beleillik a már korábbi, tőlünk nyugatabbra lévő országok agrársajátosságába.

A gazdasági szervezetek által használt átlagos termőterület-nagyság 2005-ben 487 hektár volt, az „egyéni gazdaságok” esetében pedig ez megközelítette a 3,5 hektárt. Célszerű megjegyezni, hogy Magyarországon a 100 hektár feletti gazdaságok a mezőgazdasági szervezetek számának 0,8 százalékát képezik, ugyanakkor az összes mezőgazdasági földterület 67,4 százalékát használják. Ezek az arányok az EU-15-ök esetében az előbbiek sorrendjében 3 százalék és 40 százalék. E számok is – sokak véleményével ellentétben – a hazai koncentráltabb birtokstruktúrára utalnak. Ugyanakkor összességében a mai magyar birtokszerkezet *duálisnak tekinthe-*

tő. Tehát kevés számú, nagy területtel rendelkező gazdaság, és az életképesség küszöbét alig elérő birtokmérettel üzemelő kisgazdaság együttes jelenléte – koegzisztenciája – jellemzi a magyar mezőgazdaságot, s ebből következően hiányoznak a *középbirtokok.* Ez a helyzet pedig egyáltalán nem nevezhető kedvezőnek.

A már említett *Tesztüzemi Rendszer* szerint, amely a gazdaságok súlyozott átlagos adatait tartalmazza, a birtokméret 2005-ben az egyéni gazdaságok tekintetében 24,96 ha, a társas gazdaságoknál pedig 378,28 ha volt. A 2006. évi értékek az előbbiek sorrendjében 25,31 ha, illetve 372,54 ha. .

Jelentős eltéréseket mutat a két tulajdonosi forma birtokstruktúrája, miközben a főbb jellemzők e tekintetben alig változtak 2003 óta. *A gazdasági szervezetek 87%-a egy hektárnál nagyobb termőterületen művelte termőterületük több mint 99%-át.* A gazdasági szervezetek közel 22%-ánál a termőterület nagysága meghaladta a 300 hektárt, e méretkategóriában művelték a gazdasági szervezetek által használt összes termőterület több mint 88%-át. *Az „egyéni gazdaságok” 73%-a továbbra is 1 hektárnál kisebb termőterületen – az általuk használt termőterület 5%-án – gazdálkodott. Míg az 50 hektárnál nagyobb termőterületet használó egyéni gazdaságok aránya alig haladta meg az 1%-ot, az általuk művelt termőterület az egyéni gazdaságok termőterületének 44%-át képezte.* A művelt termőterület nagysága csak nagyon kevés egyéni gazdaság esetében haladta meg a 300 hektárt.

A „gazdaságok” – valójában csak a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) által megfigyelt/számba vett, mezőgazdasági tevékenységet is folytató háztartások, illetve mezőgazdasági statisztikai összeírásai egységek – nagyságát más oldalról jellemző *Európai Méret Egység (EUME), angolul European Size Unit (ESU)* szerint Magyarországon a 2 EUME méretkategória

alatti egyéni gazdaságok (amelyeket nevezhetünk mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozó háztartásoknak is, tehát a 707 ezerről van szó) a teljes mintasokaságuknak csaknem a 90%-át képezték. A társas gazdaságoknál ez az arány 11%, ami természetesen jobb, mint a 2004. évi csatlakozás előtti EU-15-ök 40% körüli átlaga.

Jelenleg Magyarországon a 7 829 012 ha össznagyságú termőterület – amelyből külterület 7 639 332 ha, a zártkert pedig 189 680 ha – összesen 3 868 279 ingatlan-tagban van. (A zártkerti ingatlanok száma 1 154 626, a külterületeké pedig 2 713 653.) Egy ingatlan átlagos mérete tehát gyakorlatilag 2 hektár.

Más megközelítésben – a kárpótlás eredményének szemszögéből – vizsgálva a kérdést, mely szerint a (2004. júliusig) tulajdonba adott 2 141 445 ha nagyságú, 39 255 936 aranykorona (AK) értékű termőföld, amely 759 787 természetes személyhez (tulajdonoshoz) jutott, ugyancsak elaprózódott tulajdoni szerkezetre utal. (A földrészletek száma 1 060 149, átlagos területe 2,0 ha., az átlagos aranykorona értéke 37,0. Egy tulajdonosra átlagosan 1,4 földrészlet jutott, amelynek területe 2,8 ha, aranykorona értéke 51,7.) A földtulajdonnal összefüggő adatokat az 1-3. táblázatok tartalmazzák.

A felsorolt adatok egyértelműen alátámasztják a *birtokrendezés szükségességét*. Felvetődik a kérdés, miért maradt el ez mind a mai napig, holott azt – mármint a birtokösszevonást – az Európai Unió agrárpolitikája pénzügyileg is támogatja. A jelenleg hatályos, többször módosított *1994. évi LV. Törvény a termőföldről 26-35.§-ai* foglalkoznak az önkéntes földcserével. Látható azonban, hogy ez a folyamat állami segédlet – kellő politikai szándék –, valamint a Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium hathatós közreműködése nélkül nem valósul meg. Az is nyilvánvaló, hogy a családi gazdaságok megerősödését és elterjedését kívánatosnak tartók

számára e folyamattal szemben a *nagyobb területen gazdálkodók* – elsősorban a *társas gazdaságok*, de a nagyobb birtokmérettel rendelkező *egyéni gazdaságok* is – ellenérdekeltek. Ők ugyanis a földhasználatukon keresztül a maguk számára már jelenleg is *de facto megvalósítják a birtokrendezést*. Így arra a továbbiakban számukra nincsen szükség. Annál is inkább, mivel az életképes birtoktestek kialakítása esetében megnőne a föld ára, amely egyben a földbérleti díjak növekedését is maga után vonná, ez pedig nem volna kedvező számukra. A terület-összevonás által létrejött értékesebb földet annak tulajdonosai esetleg másnak adhatnák bérbe, vagy értékesíthetnék is, például családi gazdaságok részére. (Talán nem túlzás állítani, hogy a társas gazdaságokra vonatkozóan még jelenleg is fennálló földvásárlási tilalom az elmondottakra visszavezethetően nem is olyan kedvezőtlen a számukra.)

A támogatási rendszer változása

A birtokrendezés problematikájának előtérbe helyezését, annak aktualitását növeli az *Egyszerűsített Területalapú Támogatási Rendszerről (angolul Single Area Payment Scheme (SAPS) az Egyszerűsített Gazdátámogatási Rendszerre (angolul Single Payment Scheme (SPS) való, 2009. évre tervezett áttérés*. A rendszer – amit a Közös Agrárpolitika (KAP, angolul Common Agricultural Policy, CAP) 2000. évi reformja óta az EU-15-öknél 2003-ban, valamint a 2004. május 1-én csatlakozott tíz ország közül Szlovéniában és Máltán vezettek be – ugyanis azt jelenti, hogy ezen időpontot követően a támogatottság jogsultsága a továbbiakban szerzett jogként („örökletesen”) a földhasználathoz – a földet művelőhöz, így például a földbérletlőhöz – kötődik majd, nem pedig a föld tulajdonosához (földtulajdonhoz). A jelenlegi, rendezetlen birtokviszonyok közepette mindez sokak számára – ha még időben

nem rendelkeznek a földbérleti szerződésekben külön a támogatási jogosultságnak a bérleti időt követően a tulajdonosra történő visszajutásáról – a támogatási jogosultság „örökre” való elvesztését jelenti. Természetesen utólagosan is lehet majd az elsősorban új belépők részére képezett nemzeti tartalékból támogatási jogosultsághoz jutni, de nem nehéz belátni, hogy annak szűkös volta csak korlátozott mértékben teszi majd lehetővé a későbbiek során az újabb jogosultságok megszerzését. (Egyes uniós országokban a támogatási jogosultság elvesztését sérelmezve a földtulajdonosok érdekvédelmi szervezete az alkotmánybírósághoz fordult, de e testületek mindenütt elutasították a panaszkérelmeket.)

Az SPS rendszer újszerűsége nem pusztán abban rejlik, hogy a termeléstől független támogatás, hiszen tulajdonképpen az egységes területalapú támogatás (SAPS) is az, hanem abban, hogy a mezőgazdasági termelő csak annyiban és olyan mértékben jogosult a közvetlen kifizetésre, amennyiben megfelelő számú támogatási jogosultsággal rendelkezik. Az SPS-ben való részvétel a korlátozott számban rendelkezésre álló támogatási jogosultságok birtoklását is jelenti, e vagyoni értékű jogok alapvetően befolyásolják a mezőgazdasági termelők vagyoni viszonyait.

Az SPS rendszer kapcsán annak a támogatások megszerzésére, illetve a fajlagos értékek kialakítására gyakorolt várható hatását vizsgálják elsősorban a szakemberek. A szakmai érdeklődés homlokterében pedig e támogatási rendszernek a művelt mezőgazdasági területre vonatkozó – elsősorban jövedelemtranszfer szerepet betöltő – várható hatása prognosztizálásának a kérdése áll. Emellett azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy nemcsak a termőföld, illetve annak használata után folyósítanak majd a mezőgazdasági termelőknek brüsszeli forrásokból pénzt, hanem azok egy része az

állattartáshoz és a vágóállat-termeléshez (tehén-, borjú-, anyajuhtartás és vágómarha-előállítás) is kötődik. Ma már világosan látszik a bázisidőszak utólagos meghatározásának káros hatása. Ez ugyanis elsősorban azokat a termelőket sújtotta, akik a kisebb, változó volument (elsősorban vágóállatot) állítottak elő, mivel jelentős részük nem tudott a kvóta meghatározásának időpontjáról. Ők ugyanis sok esetben már csak a kapacitásaiknál kevesebb állatot tarthatnak.

Nem szabad azonban megfeledkezni az új rendszer bevezetésének talán azon legfontosabb hatásairól, amelyet az a termőföldárakra és a földbérleti díjakra, és azon keresztül – mint önmagukban is meghatározó tényezőknél túl – a tulajdon és a birtokszerkezet alakulására gyakorol majd. A korábbi uniós országokban, a jelentősebb mértékben megállapodottnak nevezhető tulajdoni, üzemi és birtokviszonyok következtében ez utóbbi kérdéskör a miénknél kisebb jelentőségű. Így például a szomszédos Ausztriában a szarvasmarha-ágazattal és tejtermeléssel összefüggő prémiumokra helyeződik a hangsúly (Kirner, 2003). A magyar mezőgazdaság jelene, jövője – nemzetközi versenyképessége – szempontjából kiemelt szerepű a birtokszerkezet. De emellett – talán az első helyre szükséges tenni – a birtokszerkezet mezőgazdasági népességmegtartó és -eltartó képességéről, a gazdálkodói egzisztenciák helyzetére gyakorolt hatásáról sem szabad megfeledkezni.

Az SPS rendszer főbb jellemzői

Az SPS rendszer két támogatási komponensből áll: az ún. *regionális és a kiegészítő komponensből*. A regionális komponens az, amely minden a tárgyévben bejelentkezett, a jogosultsági kritériumoknak megfelelő, jogosult területtel rendelkező földhasználót megillet. A regionális komponenshez meg kell állapítani az orszá-

gos SPS támogatási jogosultságot, amit elosztanak a bejelentkezett hektárszámmal. (SAPS terület mínusz a szőlőültetvények területe.) A kiegészítő – vagy más szóval üzemi – komponens a rendszer differenciáló eleme. A differenciálás meghatározása objektív, mivel az üzemszintű kiegészítő referenciaösszeg az üzem által a bázisidőszakban (2006/2007. év) igénybe vett ágazat- és üzemspecifikus támogatások (ágazati top up-ok és külön cukorkifizetés) arányában történik. A kiegészítő komponenshez meg kell állapítani az országos kiegészítő SPS borítékot, amely az eltérések összességét tartalmazza. A kiegészítő borítékból – a modell lényegét jelentő – elosztási rendszer segítségével egyéni referenciaösszegeket állapítanak meg.

A termelő jogosultságainak száma a bejelentett hektárszám lesz, a jogosultságok névértékét pedig a regionális komponens és a kiegészítő komponens együttes összege adja.

A *Luxemburgi* határozat/döntés értelmében a gazdák a támogatási jogosultságukat csak akkor tudják aktiválni, ha elegendő mezőgazdasági területtel rendelkeznek. A regionális – egységes alapon fizetett – támogatás és az üzemi (kiegészítő) támogatás tehát az előbb elmondottakból következően legfőképp abban különbözik egymástól, hogy kevesebb üzemi támogatást folyósítanak, mint amennyi mezőgazdasági terület a rendelkezésre áll. Ezzel szemben az egységes regionális alapon fizetett támogatás összege megegyezik a rendelkezésre álló mezőgazdasági területével, más szóval minden mezőgazdasági terület után fizetik azt.

A kérdés jogi oldala, hogy a *Luxemburgi* határozat/döntés meghozatalakor nem vettek tervbe egy olyan területalapú támogatást, amely úgy kötődne automatikusan a földhasználathoz, hogy az a gazdálkodó cseréjénél automatikusan, a földdel együtt az új tulajdonoshoz, illetve bérlőhöz kerülne.

Mindkét támogatásnál – regionális és üzemi – tulajdonképpen személyhez kötött támogatási jogosultságról beszélünk. Így tulajdonképpen egy személyes jogról, illetve jogosultságról van szó, ami azt jelenti, hogy azé a két említett jogosultság, akinek azt kiosztották, illetve aki azt a piacon megvásárolta. Ha valakitől a földterület megvonásra kerül – például a bérleti idő lejártával, de vonatkozik ez a termőföld értékesítésének esetére is –, akkor ahhoz a területhez neki nem kell támogatási jogosultságot is csatolni. (Ez ellen a konstrukció ellen Németországban jogi kifogásokat emeltek, lévén hogy az a hatályos német törvényekkel, így a bérleti szerződéseket szabályozókkal is ellentétes. Ha a *Luxemburgi* megállapodást nem sikerül a német joggal összhangba hozni, akkor csak egy lehetőség marad: a támogatási jogosultság nélkül maradt földtulajdonosoknak a nemzeti tartalékból kell azt biztosítani. Ez a német jogértelmezési gyakorlat nálunk is példaként szolgálhat.)

Az üzemi támogatások meglehetősen szűkösek, ezért e téren egy erős versenyhelyzet keletkezik majd. A bérleti szerződések lejártakor a régi bérlőknek nem kell a földtulajdonosoknak, illetve az új bérlőknek a támogatási jogosultságot átadni, hanem ők azt a piacon értékesíthetik. Így jelentős számú (nagyságú) támogatási jogosultság nélküli terület verseng majd a támogatási jogosultságokért, miközben az azokért járó pénz a régi (eredeti) bérlőkhöz özőnlük majd.

Agrárgazdasági trivialisitás, de hangsúlyozni szükséges, hogy a támogatási jogosultságtól lecsupaszított termőföld jelentős értékcsökkenést szenved el. Az árcsökkenés mértékét előzetesen hazai viszonylatban szinte lehetetlen számszerűsíteni, de minden bizonnyal igen jelentős lehet, mivel a mezőgazdasági tevékenységgel addig sem foglalkozó földtulajdonos – például a művelési kötelezettség miatt – mihamarabb szabadulni kíván majd a

földtulajdonától. Természetesen a földár-csökkenés olyan formában is bekövetkezhet, hogy például belátható időn belül nem érik el a tulajdonosok az uniós átlagot. A tőlünk csak alig valamivel nyugatabbra lévő Ausztria egyes térségeiben a termőföld ára már a hektáronkénti 9 millió forint értékhatárt is eléri. (A hozzánk legközelebb fekvő Burgenland tartományban pedig már a rendszerváltást követően a földár 6-8-szorosa volt a hazaiénak.) Magyarországon ez az összeg a legtöbbször még az 1 millió forintot sem éri el.

A korábbi uniós országokban a földforgalom éves – tulajdonhoz viszonyított – aránya 2-3%, ezért sem lehet az EU-15-ök vonatkozásában e téren – mármint a föld árára gyakorolt hatása tekintetében – megfelelő tapasztalatokhoz jutni az SPS rendszer ottani bevezetésével kapcsolatosan. Másrészt a régebbi tagországokban a földtulajdoni és földhasználati – bérleti – viszonyok a miénkénél sokkal stabilabbak, ezért az új rendszer bevezetése ott jóval kisebb átrendeződést eredményezett a mezőgazdasági termelők jövedelmi és egyéb pozíciójában, mint amilyen hatás nálunk várható.

Az ilyen földnek – pontosabban a tulajdonosának – bérleti viszony létesítésekor egyben romlik a bérleti pozíciója (kedvezőtlenül alakul a bérleti díj) is. Az előbb vázolt helyzet azt eredményezi majd, hogy a támogatási jogosultság nélkül (tovább) bérbe adott föld esetében a *bérleti díj a földjáradék értékéhez* igazodik majd. (Ez igazából a kérdéskörnek a közgazdaságilag is jól megjeleníthető része.) Ez az összeg hozzávetőlegesen azzal a nyereséggel egyezik majd meg, amelyet az új bérlő a tá-

mogatások nélkül még ki tud majd gazdálkodni (Isermeyer, 2003).¹

A vázolt tendenciák érvényre jutásával nem nehéz Magyarország tekintetében egy további jelentős és nem kívánatos termőföld-koncentrációt vizionálni. A hoppon maradt földtulajdonosok kénytelenek lesznek majd az addigi tulajdonukban lévő földjeiket a bérlők részére értékesíteni, illetve alacsony áron továbbra is nekik bérbe adni. Ennek következtében pedig Magyarországon az EU országoktól eltérő jellegű nagybirtokrendszer jön létre, amely a jövőt illetően alapvetően nem, vagy csak igen kis mértékben és részben válik majd lebonthatóvá. *Ez pedig gazdasági, szociális, ökológiai és politikai szempontok alapján egyaránt igen káros volna a társadalom túlnyomó többsége számára.*

Az elmondottakat nagyban alátámasztja a *Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztériumnak* a rendszer bevezetését szolgáló modelljéhez fűzött elvárások közül a következő, amely szerint cél „a mezőgazdasági termelés fejlődésének elősegítése azáltal, hogy a gazdálkodók biztonságát erősítsük a jelenlegi földhasználati viszonyok stabilizálásával, kiegyensúlyozott földpiac fenntartásával.” (Nyujtó – Szentirmay – Márton, 2007) (Természetesen az utóbbi – mármint hogy az előbbieket megvalósulása esetében Magyarországon kiegyensúlyozott földpiac alakuljon ki – szóba sem jöhet majd. A jelenlegi földhasználati viszonyok fenntartására irányuló törekvések ugyanis explicit formában – figyelembe véve a jelenlegi hazai birtokszerkezetéről korábban írottakat – a nagybirtokrendszer létrehozására és fenntartására való törekvéseket jelentik és eredményezik majd. Ez eset-

¹ A 18. század végén Adam Smith foglalkozott a földjáradék kérdésével. Kifejtette, hogy a földjáradék az a többlet, amelyet a föld művelője a szokásos profitrátán felül kap, s amelyet a föld tulajdonosának ad át. Úgy tűnik tehát, hogy a több mint kétszáz éves klasszikusnak nevezett járadékelmélet a jelenlegi agrárviszonyok között továbbra sem veszítette el aktualitását. A földjáradék kérdéssel foglalkozó, utóbbi időben készült, és a témát átfogóan és magas színvonalon tárgyaló írások közül meg szeretném említeni Kelemen Katalinnak a „Fából-vaskarikák” Kísérletek a földpiac-földár pótlására 1945-től az ezredfordulóig Magyarországon c. PhD értekezését (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola Gazdaságtörténeti Műhely, Budapest, 2007, 178 p.), valamint Bakucs Lajos Zoltán – Fertő Imre: Az agrárpolitika hatása a föld árára (Competitio Vol. 4. (2) 59-82. pp.) és A mezőgazdasági föld közgazdasági értékelése – Egy áttekintés (Társadalom és Gazdaság Vol. 28. (1) 1-20. pp.) c. írásait.

ben pedig a földforgalomnak csak kevesek szempontjából lesz jelentősége.)

Elterjedt gyakorlat továbbá, hogy a gazdaságosan egyben művelhető, néhány hektár területű, jó földminőségű parcellák tulajdonosai „papíron” földhasználók, ők maguk veszik igénybe a területalapú támogatást, de nem végeznek mezőgazdasági tevékenységet, hanem területeiket másral műveltetik. Ebben az esetben nincsen bérleti díj, vagyis a bérleti díj maga a területalapú támogatás. Ezekhez a „látszatüzemekhez”, és nem a földterületeik tényleges művelőihez kerülhet 2009-ben az SPS támogatási jogosultság, tehát a támogatási rendszer haszonélvezői ebben az esetben a földtulajdonosok lesznek, és a földet ténylegesen művelő gazdálkodót gyakorlatilag hosszú időre kizárják a támogatásból, így jelentős forrásokat vonnak el a fejlesztésből.

Az Egységes Gazdatámogatási Rendszer körül – azon túl, hogy az túl bonyolult – még igen sok a bizonytalanság. (A jelen cikk írásakor annak még a 2009. évi bevezetése is bizonytalan. Az EU illetékes bizottsága ugyanis 2007 októberében nem fogadta el az FVM, illetve annak Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatala által elkészített magyar SPS modellt.) Az sem véletlen, hogy a 2004-ben rajtuk kívül csatlakozott országok közül további 7 ország fontolgatja, hogy egyáltalán valamikor is rátérjen az új rendszerre.

A támogatási jogosultságról is vita zajlik. Megfelelő megoldásnak tűnik egy olyan megoldás, amelynek alapján a támogatási jogosultság a földtulajdonhoz volna kötve, de annak igénybevétele a földhasználat által volna csak valóra váltható. Természetesen erre az esetre is alkalmazhatóak kiskapuk. Például, ha a földtulajdonos csak látszat mezőgazdasági tevékenységet folytat. A támogatás ugyanis ez esetben is jár neki. Felvetődik azonban a kérdés, mikor éri ez meg neki? Ma egy mezőgazdasági termelő egy hektárra vonatkozó-

an hozzávetőlegesen 40 ezer forint támogatási összeghez jut. Ugyanakkora bérbé adott termőföld után – a szántóterület átlagos 20 aranykoronás értékével számolva, a bérleti díjat aranykoronánként 15 kg búzával, és annak jelenlegi tőzsdei árával, 60 Ft/kg-mal figyelembe véve – ez az összeg csak 18 ezer forint. Az országosan jónak nevezhető aranykoronánkénti 20-22 kg bérleti díj mellett pedig ez az összeg 24-26 ezer forint. (A bérleti és a támogatási összeg hozzávetőlegesen 34 kg búza áránál volna egyenlő. Ilyen nagyságú bérleti díjat viszont jelenleg országos átlagban nem fizetnek.) Így tehát sor kerülhet olyan esetekre, amelyek a magyar mezőgazdaság egészének érdekeivel ellentétesek. Egyebek mellett az effajta visszaélések kiküszöbölésére is igen hatékony eszköz volna a továbbiakban ismertetésre kerülő mezőgazdasági üzemszabályozás. És itt egy gondolat erejéig célszerű elidőzni az Unió agrártámogatási filozófiája és az abból levezetett támogatási gyakorlat között fennálló és antagonisztikusnak nevezhető ellentmondásnál, vagyis azon, hogy a támogatási rendszert a kisgazdaságok érdekében hozták létre, de annak a valódi haszonélvezői a nagygazdaságok.

A fajlagos támogatás és bérleti díj közötti tetemes különbség azonban elgondolkodtató a tekintetben, hogy a támogatásnak kizárólagosan a gazdálkodáshoz kapcsolása a gazdaságelméleti standardok szerint is helyénvalónak tekinthető-e? A piaci kudarok elmélete például – amely a támogatást általában piactorzítónak, s mint ilyet elvetendőnek tart – elfogadhatónak tekinti abban az esetben, ha piaci kudarok megelőzését vagy megszüntetését célozza. A tökéletes piac „helyreállítása” érdekében kellenek tehát a jövedelemkiegészítő támogatások, de természetesen csak a normálprofit szintjéig terjedő mértékben. Ami érthető is, hiszen miért is kellene a piac bármelyik szereplőjét az adófizetők pénzéből gazdasági profithoz is juttatni.

Viszont ha a 40 ezer forintos támogatások a termelőt gazdasági profithoz is juttatják, ami valószínű, akkor feltételezhető, hogy a támogató a támogatással olyan értékteremtést is finanszíroz, amely a mezőgazdasági tevékenység révén a társadalom számára jelentkezik. Ez pedig csak a mezőgazdaság pozitív externális hatásainak eredménye lehet. Ha ez így van, akkor viszont a *termelési tényezők preferálása is jelenti*. Ez esetben viszont a termelési tényezők tulajdonosainak, közöttük a termőföld tulajdonosainak is részesedniük szükséges az externális hatású közjavak (pl. tiszta, parlagfűpólen-mentes levegő, rendezett természeti környezet stb.) előállításának díjazásából.

A jelenlegi jövedelepótló támogatások egy része szükségképpen átkerül a támogatásban részesülő mezőgazdasági termelőtől a termelési tényezők piacán az azok kínálatát biztosító piaci oldalhoz. Ez a szakirodalomból ismert jövedelemtranszferek révén megy végbe, és magyarázatát a termelési tényezők piacán a kínálati oldalon meglévő – és a szakemberek többsége által ugyancsak nem vitatott – piaci erőfölény szolgáltatja. Ez – a földberlemé-

nyek esetében is fennálló piaci erőpozíció – eredményezi a termelők által kapott támogatásoknak a földtulajdonosokhoz történő részbeni átkerülését, az említett jövedelemtranszferek formájában.

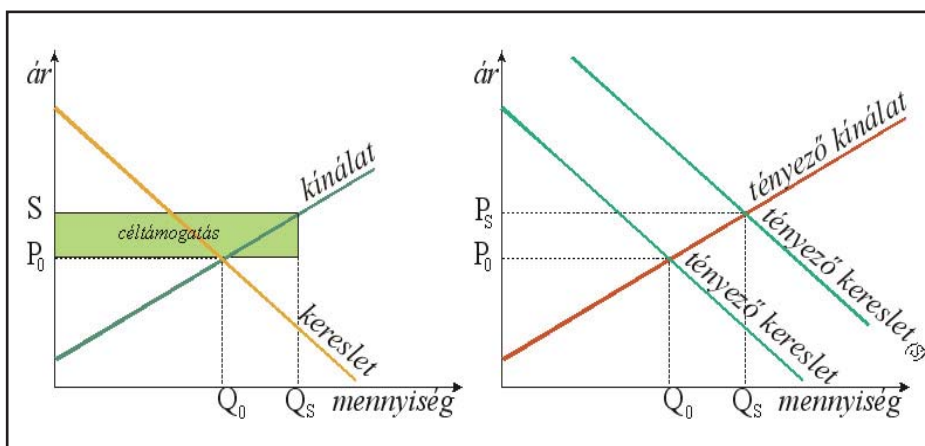
Az 1.a. ábrán a céltámogatásoknak (S) a termelésnövelő, és ezáltal kínálatbővítő hatása látható, aminek során a kínálat a Q_0 mennyiségről a Q_S mennyiségre változik a P_0 ár változatlan színvonalánál mellett. Az 1.b. ábrán a megnövekedett termékínálat által keltett termelési tényezőkeresletet mutatjuk be. Ennek során a tényezőkereslet görbéje a tényezőkereslet (S) helyzetű görbéjébe toródik el. A keresletnövekedés egyben a tényezőár P_0 emelkedésével (P_S) jár együtt. Ezen az úton tehát a földtulajdonoshoz kerül át bizonyos mennyiségű, termelőnek szánt támogatás.

A 2.a. ábrán a leválasztott támogatásokat (S) láthatjuk jóléti közgazdaságtani ábrázolásban. Ezek a támogatások nem involválnak termelés-, és így kínálatnövekedést a mezőgazdasági termelésben, következésképpen a termelési tényezők piacán sem (2.b. ábra). Ilyen támogatásból tehát, a földtulajdonoshoz nem transzferálódik jövedelem.

A mezőgazdasági támogatás hatása a termelési tényező kínálatára

I.a. mezőgazdasági termék piaca

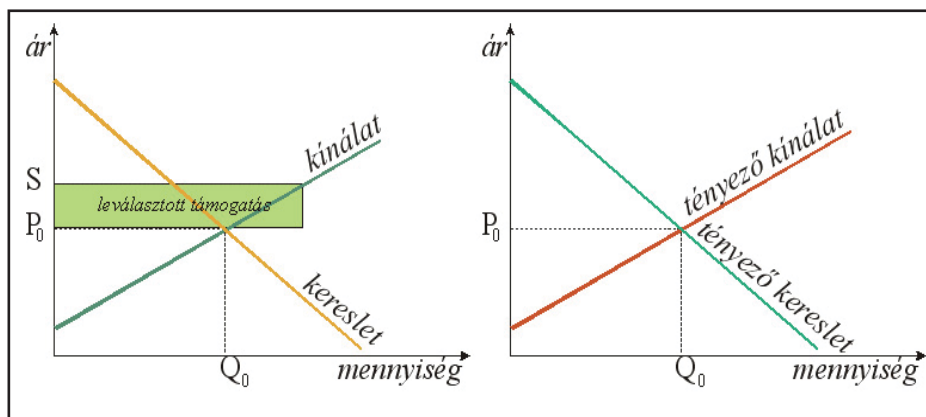
I.b. mezőgazdasági termelési tényező piaca

A leválasztott mezőgazdasági támogatás hatása a termelési tényező kínálatára

2.a.) mezőgazdasági termék piaca

2.b.) mezőgazdasági termelési tényező piaca

A mezőgazdasági termelőketében kedvezőtlennek tekinthető támogatástranszferről megállapítható, hogy amennyiben a fenti („negyvenezer forint értékű”) támogatások nem leválasztott támogatások, akkor az a részük, amely földtulajdonosokhoz jut – nem kívánt módon, de – következményében igazságosan kerül hozzájuk. A leválasztott támogatások esetében az állapítható meg, hogy a nem kívánt módon nem jut támogatás a földtulajdonosokhoz, igazságtalan jövedelemelosztást idézve ez által elő. Mindezekből számunkra az következik, hogy a termelők pozitív externális „hatás-szolgáltatások” ellenértékéből a földtulajdonosoknak – lehetséges, hogy külön támogatási konstrukció formájában, de – részesedniük kellene.

Az Európai Unió és annak jogelőd szervezetei által kidolgozott és alkalmazott agrárpiaci szabályozás az elmúlt évtizedek során egy sajátos pályát futott be. A rendszer egyre bonyolultabbá – egyes részterületeken, mint például a cukorkvóták tekintetében – szinte már átláthatatlanná vált. De a piacsabályozás rendszerének teljes transzparenciája mára már csak néhány szakember igen kemény munkával szerzett, és csak részben saját érdeken ala-

puló kiváltsága. A piaci rendtartás területén végbement változások másik jellemzője az e célból kifizetett támogatási összegeknek az abszolút nagyságával, annak a korábbi években folyamatosan növekvő voltával, illetve az Unió költségvetésén belüli arányával és annak változásával függ össze. Mára már azonban mindkettőre a stagnálás a jellemző. Mindezekből nem nehéz arra a következtetésre jutni, hogy a jelenlegi Európai Unió agrárpiaci szabályozása és az ahhoz kapcsolódó támogatási rendszere egy lebontási folyamatnak – divatos szakmai kifejezéssel élve reacionalizálásnak – néz elébe. Azt, hogy ez mikor következik be, ma még nehéz megmondani. Annál is inkább, mivel mindenemű szakmai hiedelemmel ellentétben bizonyítható, hogy az eddigi reformoknak igazából előzetesen sem volt semmilyen tudományos alapja, a döntések meghozatalát érdemileg szinte kizárólagosan csak a politikai érdekek és azzal szoros összefüggésben lévő erőviszonyok motiválták (Popp, 2004). (Gondoljunk csak az Agenda 2000 három változatára és arra, hogy azok közül melyiket fogadták el. Ebben az esetben ugyanis a támogatási jogosultság felső határának a birtokmérethez – illetve egy

I. táblázat

A termőföld forgalma elővásárlási jogosultságok csoportjai alapján

Megnevezés	Bejegyzett okiratok száma (db)			Bejegyzett földterület nagysága (ha)		
	2004	2005	2006	2004	2005	2006
Tft-t megelőző jogosult*	44 025	45 752	42 143	50 747,1	44 435,2	60 833,1
ebből: tulajdonos társak	19 515	23 809	22 462	28 066,6	27 052,3	41 616,1
közeli hozzátartozók	3 840	3 171	4 315	6 327,8	4 500,4	7 745,4
volt zártkertben	13 843	12 546	12 487	4 387,7	4 412,6	5 725,6
Tft. elővásárlási jogosult**	20 983	19 002	16 645	37 523,6	33 655,3	36 873,3
ebből haszonbérelő***	2 230	1 905	2 920	3 698,7	3 987,8	7 809,4
helyben lakó szomszéd	7 025	6 609	3 962	12 084,5	11 604,0	7 583,6
helyben lakó	11 728	10 488	9 763	21 740,4	18 063,5	21 480,4
Magyar Állam (NFA)****	8 477	12 744	2 306	19 206,8	24 781,4	8 949,3
Tagállami állampolgár*****	n.a.	370	69	n.a.	414,9	257,9
Elővásárlás nélkül*****	63 060	61 096	53 549	105 802,6	96 911,2	103 758,1
Termőföldforgalom összesen	136 545	138 964	114 712	213 280,0	200 198,0	210 671,7
Megoszlás (%)						
Tft-t megelőző jogosult	32,24	32,92	36,74	23,79	22,20	28,88
ebből: tulajdonos társak	14,29	17,13	19,58	13,16	13,51	19,75
közeli hozzátartozók	2,81	2,28	3,76	2,97	2,25	3,68
volt zártkertben	10,14	9,03	10,89	2,06	2,20	2,72
Tft. elővásárlási jogosult	15,37	13,67	14,51	17,59	16,81	17,50
ebből haszonbérelő	1,63	1,37	2,55	1,73	1,99	3,71
helyben lakó szomszéd	5,14	4,76	3,45	5,67	5,80	3,60
helyben lakó	8,59	7,55	8,51	10,19	9,02	10,20
Magyar Állam (NFA)	6,21	9,17	2,01	9,01	12,38	4,25
Tagállami állampolgár	n.a.	0,27	0,06	n.a.	0,21	0,12
Elővásárlás nélkül	46,18	43,97	46,68	49,61	48,41	49,25
Termőföldforgalom összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

*PTK, kisajátítás, mezőgazdasági termelők nyugdíj előtti támogatása stb.; **Termőföldről szóló törvény (Tft.) 10 § (1) bekezdés Magyar Állam (NFA) kivételével; ***Haszonbérelő és feles bérelő; ****Nemzeti Földalap, a vásárlási jogosultságok (elővásárlás vagy anélkül) összevonásával; *****Tagállami állampolgár földszerezése, a vásárlási jogosultságok (elővásárlás vagy anélkül) összevonásával; *****Elővásárlás nélkül: vásárlás, öröklés, csere, ajándékozás stb.

Forrás: FVM Földügyi és Térinformatikai Főosztály Ingatlanforgalmi adatgyűjtése alapján, 2006 valamint:

1. Tóth, Erzsébet, (2000): Az átalakult mezőgazdasági szervezetek gazdálkodásának főbb jellemzői (1989-1998). Agrárgazdasági Tanulmányok, AKI, Budapest, 2000. 11. sz., 122. p.
2. Kapronczai István et al. (2005): A mezőgazdasági termelők alkalmazkodóképességének jellemzői (Gazdálkodói válaszok időszerű kérdésekre). Agrárgazdasági Tanulmányok, AKI, Budapest, 2005. 6. sz., 207. p.
3. Jelentés az agrárgazdaság 2005. évi helyzetéről, Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest, 2006. szeptember, 183. p.
4. Szűcs István – Csendes Béla (2002): A földárak néhány elméleti kérdése napjaink hazai mezőgazdaságában. Gazdálkodás, XLVI. évf. 1. sz. 31-36. pp.

maximálisan folyósítható összeghez – történő kapcsolásának az elvét, amelyen túl már csak degresszív formájú kifizetés következne volna, éppen a nagy gazdaságokkal is rendelkező országok – elsősorban Nagy-Britannia és Németország – ellenérdekeltsége miatt vetették el amely országok egyben az Unión belül a legnagyobb befizetők is, és így a politikai befolyásuk meghatározó.) Mindez természetesen nem mond el lent annak a ténynek, mely szerint a Közösség agrárreformjait nem lehetne tudományosan vizsgálni, vagyis hogy az egyes agrárpolitikáknak, illetve reformoknak nem volna meg a maguk ökonómiája (Fertő – Éder, 1998; Halmai, 2004).

Miért is érdemes az előbbi gondolatoknál elidőzni? Azért, mert várhatóan a bevezetésre szánt támogatási rendszer annak megszűnését – az egész közösségi piacszabályozás kimúlását – követően is elsősorban a jelenleg még átalakulás előtt álló hazai földtulajdoni és birtokrendszert illetően igen mély és kedvezőtlen változásokat idézhet elő, amelynek több évtizedes, de túlzás nélkül állíthatjuk, hogy akár évszázados kihatásai is lehetnek. (Gondoljunk csak a XVII. századi angol földbekerítési akcióinak Nagy-Britannia mai birtokviszonyaira gyakorolt hatásaira.)

2. táblázat

A kárpótlás összesített adatai (2004. július)

Megnevezés	I. (szövetkezeti)	II. (állami)	Kárpótlás összesen
kárpótlási földalap			
Tulajdonba adott			
- terület (ha)	1 975 458	165 987	2 141 445
- a terület aránya (%)	92,3	7,7	100,0
- aranykorona (AK)	37 496 169	1 759 767	39 255 936
- földrészletek			
- száma összesen	852 754	207 395	1 060 149
- átlagos területe (ha)	2,3	0,8	2,0
- átlagos AK értéke (AK/ha)	44,0	8,5	37,0
A tulajdonhoz jutott személyek száma (fő)	612 010	147 777	759 787
Egy tulajdonosra jutó			
- földrészlet	1,4	1,4	1,4
- terület (ha)	3,2	1,1	2,8
- AK érték	61,3	11,9	51,7
Árverések száma összesen	21 345	5 412	26 757

Forrás: FVM Földügyi és Térképészeti Főosztályának adatai alapján készített számítások

Az SPS rendszer egyértelműen üzemi típusú támogatás, még ha annak kifizetése – növénytermelési tevékenység esetében – termőföld használatához is kötött. Ugyanakkor Magyarországon agrárjogi értelemben mind ez ideig nem valósult meg az üzemszabályozás, amelynek pedig az egyik előfeltétele, velejárója a birtokrendezés. E két szabályozási-igazgatási intéz-

kedés, amelyeknek jogi alapokon szükséges nyugodniuk, megfelelő agrárgazdasági és agrárszociológiai háttérrel, feltételezi birtokpolitikai irányelvek meglétét, amely pedig az agrárpolitika része. A nemzeti érdekeket szolgáló agrárpolitika megfogalmazása és az abból levezetett birtokpolitika kereteinek a meghatározása, valamint a birtokrendezés és a mezőgazdasági

3. táblázat

A földterület megoszlása az egyes tulajdonos-csoportok szerint

	Gazdasági egység száma	Ingatlanszám (db)		Termőterület (ha)	
		külterület	zártkert	külterület	zártkert
Állami területek	1 195	227 652	8 811	1 752 596	1 285
Szövetkezeti területek	2 611	72 292	5 301	60 131	565
Jogi személyiségű gazdasági társaságok	26 428	71 317	3 749	176 663	774
Jogi személyiség nélküli gazdasági társaságok	5 987	5 764	544	21 581	57
Egyéb jogi személyek	749	1 977	666	9 409	128
Önkormányzatok	2 359	283 913	114 538	82 464	12 532
Természetes személyek	-	2 047 817	1 014 853	5 533 263	173 576
Egyházak és egyesületek	332	2 898	1 147	3 207	170
Tartós földhasználók	-	23	5 017	18	593
Összesen		2 713 653	1 154 626	7 639 332	189 680

Forrás: FVM adatközlés, 2007. május 30.

üzemszabályozás egymással összefüggő, és az előbbieket szerinti sorrendben megvalósításra váró feladatok, amelyek egyben a hazai mezőgazdasági üzemtan fejlődését is szolgálnák.

Megoldásra váró feladatok

Az eddigieket összegezve egyértelműen megállapítható, hogy az üzemszabályozás és a birtokrendezés érdekében mielőbb kormányzati intézkedések szükségesek. Ez ügyben felhívánk a figyelmet a jelenleg hatályos földtörvény 35 § (2) bekezdésére, amely szerint „az önkéntes földcseré a későbbiekben a külön jogszabály szerint lefolytatható általános birtokrendezés végrehajtását nem zárja ki.”

A birtokrendezéssel egy időben indokolt megejtetni a mezőgazdasági üzemszabályozást is. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a birtokrendezés a mezőgazdasági üzemszabályozás része, pontosabban annak – főként a jelenlegi hazai földtulajdoni és földhasználati viszonyaink között – legfontosabb eleme. Itt kívánunk szólni arról a sajátos – agrárjogi és agrárgazdasági szempontból egyértelműen téves – hazai szakmai szem-

léletről, amely – az SPS rendszer bevezetésével összefüggésben is – a mezőgazdasági üzem fogalma alatt, azt leegyszerűsítve, elsősorban a földhasználatot érti, holott a két kategória nem ugyanaz. Az elmondottaknak részben az az oka, hogy a mezőgazdasági üzem jogi alapon nyugvó meghatározására nálunk csak megkétszerezve, agrárjogi szempontból bizonyos hiányosságokat hordozva a 23/2007. IV. 17. FVM rendeletben került sor. (Az EU-15-ökben alkalmazott üzemszabályozások fő jellemzője, hogy ott a mezőgazdasági üzemet mint dologösszességet értelmezik. Ezt az elvet követte a családi gazdaságok hazai szabályozása tekintetében a még jelenleg is érvényben lévő jogszabály, és alapvetően ugyanez mondható el a hivatkozott FVM rendeletben szereplő definícióról is.)

A mezőgazdasági üzemszabályozással összefüggésben a legfontosabb teendők, illetve kitételek megítélésünk szerint a következők (Tanka, 2004 és a jelen cikk szerzője szerint):

- A birtokminimum-birtokmaximum meghatározása. A Standard Fedezeti Hozzájárulás (SFH értékek) alapján jogszabá-

lyilag rögzíteni kell a kis-, közép- és nagyüzem típusismérveit, a minimális és maximális birtokméret határait.

- Egy tulajdonos csak egy üzemet működtethet.

- Egy gazdaság területe nem haladhatja meg az adott helység (település) mezőgazdasági területének az egynegyedét. (Természetesen ez a megállapítás csak az átlagos méretű falvak területére vonatkozik, és nem olyan nagy mezőgazdasági területű városokéra, mint például Hódmezővásárhely.)

- A birtokszerkezet megváltoztatásával a kis- és középüzemek megerősödésével, továbbá a nagyüzem mai korlátlan méretének ésszerű korlátozásával mérsékelje a kvótaelosztás (támogatások) versenytorzító hatását.

- Az agrárüzem ismérveivel egyértelműen elkülöníthetőek legyenek a versenyszférába tartozó árutermelő gazdaságok a szociális funkciójú üzemtípusoktól.

- Az agrárüzem fogalma és típusai szerint kell rögzíteni a nemzeti és közösségi agrártámogatások elveit és feltételrendszerét.

- Az üzemszabályozásnak nem szabad diszkriminatívnak lennie: valamennyi gazdasági szereplőnek (bel- és külföldinek, természetes és jogi személynek) megkülönböztetés nélkül, azonos feltételek szerinti elbánást kell nyújtania.

- Az elmondottakból is következik, hogy a társas és az egyéni gazdaságok tekintetében külön üzemszabályozási modellel – jogszabályra – van szükség.

Az EU-15-ök tagállamai közül jelenleg hét ország nemzeti agrárjoga intézményesítette a mezőgazdasági üzemszabályozást. (Ezenkívül például még Svájcban is alkalmazzák azt.) Magyarországon a jogi értelemben még mindég létező – de tartalmában alapvetően már kiüresített – családi gazdaságokra vonatkozó jogszabály úgy is értelmezhető, mint az egyéni gazdaságok egy meghatározott körére vonatkozó, fakultatív alapon alkalmazható üzemszabályozási modell. A szóban forgó jogszabály a további ilyen tárgyú munkák kiindulópontjául szolgálhat.

Forrásmunkák jegyzéke

- (1) Isermeyer, F. (2003): Umsetzung des Luxemburger Beschlusses zur EU – Agrarreform in Deutschland – eine erste Einschätzung. Arbeitsbericht 03/2003. Institut für Betriebswirtschaft, Agrarstruktur und ländliche Raum. FAL. Braunschweig – Völkenrode – (2) Isermeyer, F. (2003): Gleitflug in die regionale Einheitsprämie – ein Vorschlag zur Entkopplung der Direktzahlung Arbeitsbericht. 07/2003. Institut für Betriebswirtschaft, Agrarstruktur und ländliche Raum. FAL Braunschweig- Völkenrode – (3) FVM előterjesztések és jegyzőkönyvek, 2007 – (4) Halmai, P. (szerk.) (2002): Az Európai Unió agrárrendszere. Mezőgazda Kiadó, Budapest – (5) Halmai, P. (2004): A reform ökonómiaja. KJK – KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest – (6) Keszthelyi, Sz. (2006): A Tesztüzemek 2005. és 2006. évi gazdálkodásának eredményei. Agrárgazdasági Információk 2006. 6. sz. 2007. 5. sz., Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest – (7) Kirner, L. (2003): GAP – Reform 2003: Auswirkungen auf landwirtschaftliche Betriebe in Österreich. Agrarpolitische Arbeitsbeihilfe Nr. 16 Wien, im November 2003. – (8) KSH: Magyarország mezőgazdasága. Gazdaszerkezeti összeírás 2003, 2005. KSH: Budapest 2004, 2006. – (9) Magyar Agrárkamara – Agrárgazdasági Kutató Intézet: Az összevont területalapú támogatási rendszer lehetséges változata. Budapest, 2006. június 16. – (10) Nyujtó, F. – Szentirmay, Z. – Márton, A. (2007): A magyar SPS rendszer alapelvei. Magyar Mezőgazdaság, 2007. aug. 1. – (11) Popp, J. (2004): Az EU Közös Agrárpolitikájának elmélete és nemzet-közi mozgáster. Európai Agrárpolitika KFT. Budapest – (12) Potori, N. (2006): Az SPS alkalmazásának szabályai és lehetőségei Magyarországon II. (előadás) Győr – (13) Fertő, I. – Éder, T. (szerk.) (1998): Az agrárpolitika gazdaságtana. Válogatott tanulmányok, Századvég Kiadó, Budapest – (14) Tanka, E. (2004): Magyar birtokpolitika az Európai Egyesült Államokban. Alterra – (15) Tóth, A. (2006): Támogatási jogosultságok és az ETR I-III. Magyar Mezőgazdaság, 2006. szept. 27. okt.-04. okt.11. – (16) Tracy, M. (1993): Élel-miszertermelés és mezőgazdaság a piacgazdaságban. Pannon Agrártudományi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar Nyomda, Keszthely, (A mű eredeti címe: Food and agriculture in a market economy. APS – Agricultural Policy Studies 20 rue Emile François 1474 La Hutte, Genappe, Belgium 1993)